

Original Article

Received: 2025/12/09

Accepted: 2026/06/13

The Significations of “*Thumma*” between the Literal and the Metaphorical: A Reading in Al-Zamakhshari's Method in *Al-Kashshaf*

Akram mokhtari¹, Davoud Esmacili^{1*} , Mohamad reza haji esmaeli¹

1. Department of Quran and Hadith Science, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Extended Abstract

Background and Purposes: In the Holy Quran, the conjunctive particle “*thumma*” is one of the most frequently employed conjunctions, yet it does not function merely as a grammatical device for linking sentences. Rather, it has been elevated to an expressive and artistic element capable of conveying the profound and multidimensional concepts of divine revelation. Mahmud ibn Umar al-Zamakhshari, the renowned Mutazilite exegete and author of the rhetorically oriented commentary *Al-Kashshaf an Haqiq al-Tanzil*, examined the various dimensions of this particle through a profound and analytical approach. His rhetorical perspective on the Quran, which established him as a pioneer in this field, led him to regard *thumma* not merely as a syntactic connector but as an artistic instrument in service of expressing divine knowledge.

Methodology: This study employs content analysis and a systematic review of *al-Kashshaf* to explore Zamakhshari's viewpoints, demonstrating that he categorizes the meanings of *thumma* within a coherent framework into two principal groups: “literal” (*haqiqi*) and “metaphorical” (*majazi*).

Results and Discussion: An examination of the occurrences of *thumma* in *al-Kashshaf* demonstrates that al-Zamakhshari regards its primary meaning as succession accompanied by temporal delay (*tarakhi zamani*), whereby the conjunct follows the antecedent after an interval of time. In this sense, *thumma* functions to organize temporal relations between events and indicates their sequential and gradual occurrence, as can be clearly observed in certain Quranic verses describing the stages of creation and other progressive processes.

The significance of al-Zamakhshari's analysis, however, lies in the fact that he does not confine the function of *thumma* to this temporal dimension. Rather, whenever temporal delay is incompatible with the apparent meaning of a verse or with its contextual implications, he interprets the particle in light of broader rhetorical and exegetical considerations.

A study of the verses in which al-Zamakhshari explicitly discusses the meaning of *thumma* reveals that he distinguishes between its literal and figurative usages on the basis of whether temporal delay can plausibly be intended. Accordingly, the figurative significations of *thumma* in *al-Kashshaf* may be classified into two broad categories. The first comprises usages based on semantic and hierarchical delay (*tarakhi manawi wa rubi*), in which the notion of distance is transferred from the realm of time to that of meaning, rank, and value. Such usages include delay in state or condition, distinction, superiority, glorification, remoteness, distancing, and various forms of improbability (*istibad*). In these contexts, *thumma* may emphasize the superiority and nobility of the second element, its greater intensity and remarkable nature, or its distance from what would normally be expected.

The second category consists of usages grounded in contextual and argumentative functions, the most prominent of which are the removal of possible misconceptions and the indication of consequence or outcome. In such cases, *thumma* guides the reader's understanding either by preventing an erroneous interpretation or by leading the audience from a premise to its logical conclusion. Thus, al-Zamakhshari does not regard the figurative significations of *thumma* as independent of its original meaning; rather, he considers them all to be manifestations of the transfer of the concept of *tarakhi* from the domain of temporal succession to the domains of meaning, rank, and rhetorical function. From the perspective of rhetorical function, al-Zamakhshari's analysis demonstrates that *thumma* in the Quran serves as a device for emphasis, foregrounding, regulating the rhythm of discourse, and guiding the audience toward deeper reflection and a more comprehensive understanding of the layers of meaning embedded in the text. By creating deliberate and carefully structured pauses, this particle allows the reader or listener to fully absorb the meaning of the first statement before proceeding to the subsequent one, which often contains a more significant point or a decisive conclusion. This linguistic artistry contributes substantially to the conciseness, eloquence, and rhetorical inimitability (*ijaz bayani*) of the Quranic discourse.

Although some of al-Zamakhshari's specific interpretations in this regard—particularly those that may have been influenced by his Mutazili theological orientation—remain open to discussion and critique, many of his insights and innovative considerations are highly valuable for uncovering the deeper semantic layers of the Quran and illuminating its artistic and rhetorical dimensions. More broadly, his analyses clearly demonstrate how even the smallest elements of Quranic language, including a seemingly simple conjunction such as *thumma*, can convey profound meanings and embody remarkably subtle rhetorical functions. His examination of this particle thus reveals the intricate relationship between linguistic form, contextual meaning, and rhetorical purpose in the Quranic text.

Conclusion: This perspective opens new horizons in the study of Quranic rhetoric and more precisely clarifies with greater precision the role of *thumma* as one of the key and active elements in the expressive system of revelation. It may therefore be concluded that *thumma* in the Holy Quran encompasses a spectrum of both literal and metaphorical meanings and significations, and that sustained attention to its rhetorical subtleties enables a more accurate understanding of the context and message of the verses. Through his exceptional rhetorical and linguistic precision, al-Zamakhshari has made a significant contribution to elucidating these layers of meaning.

Keywords: Holy Quran, Conjunction “*thumma*”, al-Zamakhshari, Tafsir *al-Kashshaf*.

How to cite this article:
mokhtari, A., Esmacili, D., & haji esmaeli, M. (2026). The Significations of “*Thumma*” between the Literal and the Metaphorical: A Reading in Al-Zamakhshari's Method in *Al-Kashshaf*. *Arabic Literature Criticism*, 17(1), 23-42.

*Corresponding Author Email Address : d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٤٧/٠٦/١٨

تاريخ القبول: ١٤٤٧/١٢/٢٧

أكرم مختاري^١، داوود إسماعيلي^{٢*}، محمدرضا الحاج الإسماعيلي^٣

دلالات ثَمَّ بين الحقيقة والمجاز: قراءة في منهج الزمخشري في الكشف

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: في القرآن الكريم، يتجاوز حرف العطف «ثُمَّ» - بصفته أحد أكثر أدوات الربط تكراراً - كونه مجرد أداة نحوية، ليصبح عنصراً يائياً وفتياً قادراً على نقل المفاهيم العميقة والمتعددة الطبقات والحكمة للوحي الإلهي. وقد تناول المفسر المعتزلي البارز محمود بن عمر الزمخشري (٥٣٨-٤٦٧ هـ) - صاحب التفسير البلاغي المجوري «الكشف عن حقائق التنزيل» - دراسة أبعاد هذا الحرف المختلفة بنظرة تحليلية عميقة. إن النظرة البلاغية التي يتبناها الزمخشري، والتي تضعه في صفوف الرواد في هذا المجال، جعلته يعتبر «ثُمَّ» أداة فنية في خدمة التعبير عن المعارف الوجدانية وشرحها، وليس مجرد رابط نحوي. لذا، يهدف هذا البحث إلى الكشف عن كيفية تحول عنصر لغوي بسيط إلى أداة مقددة لتوليد المعنى، وإبراز أهمية المنظور البلاغي في فهم الطبقات الخفية للقرآن، من خلال تحليل منهجي لآراء الزمخشري.

المنهجية: يعتمد هذا البحث على منهج تحليل المحتوى مع اتباع نهج وصفي-تحليلي، وذلك لإعادة القراءة المنهجية لآراء الزمخشري في تفسير «الكشف». إن تتبع واستخراج آرائه في المواضع القرآنية المختلفة يُظهر أن الزمخشري يصنف معاني ودلالات «ثُمَّ» ضمن إطار متماسك وثلاثي، أي «المعاني الحقيقية» و«المعاني المجازية». وتتمتع هذه المنهجية البحث الحالي القدرة ليس فقط على تصنيف الآراء التفسيرية للزمخشري، بل أيضاً على الكشف عن العلاقة المنطقية بين هذا التصنيف ورويته الشاملة للقرآن كنظام تعبيرى معجز.

المناقشة والتحليل: من وجهة نظر الزمخشري، تدل «ثُمَّ» في معناها الحقيقي على التراخي والمسافة الزمنية المحضة بين حدثين أو جزأين مرتبطين. على هذا المستوى، يعبر هذا الحرف عن التأخير والتسلسل الموضوعي في سلسلة الأحداث. وتعد الآيات التي تصف المراحل التدريجية للخلق، كتلك المتعلقة بخلق السماوات والأرض، نموذجاً سامياً لهذا الاستخدام. ففي هذه الحالات، يكون «ثُمَّ» مُنظماً للعلاقات الزمنية الواضحة والمباشرة، وعاكساً للنظام والتدرج في الفعل الإلهي.

ولكن، يظهر عبقرية ودقة التحليل الزمخشري بأبعده صورة في استكشافه لعالم المعاني المجازية لـ«ثُمَّ». فحسب رأيه، يتخطى نطاق عمل هذا الحرف على هذا المستوى حدود الزمن ليمتد إلى المجالات الروحية والبلاغية وحتى الكلامية-التفسيرية. ويعد الزمخشري بدقة ملحوظة سبع وظائف مجازية رئيسة لـ«ثُمَّ»، تشهد كل منها على براعة التعبير القرآني وثراء المعنى في بنيته الظاهرية: التراخي في الحال أو المرتبة: في هذه الوظيفة، لا تشير «ثُمَّ» إلى المسافة الزمنية، بل إلى الاختلاف في الدرجات أو المراتب أو الكيفيات المعنوية بين أمرين، فعلى سبيل المثال، في وصف الثواب الأخروي، يمكن أن تشير إلى الأفضلية والتفاضل بين درجة وأخرى من رضوان الله. الاختلاف والتفاضل الماهوي: هنا تشير «ثُمَّ» إلى التمايز النوعي والجوهري بين مفهومين مرتبطين. فهي قد تظهر الاختلاف الجذري بين الإيمان والكفر، أو العلم والجهل، وليس مجرد تسلسلهم. دلالة الأفضلية والتعظيم: في هذه الحالة، يُستخدم الحرف المذكور للتعبير عن الأفضلية الواضحة لمفهوم على آخر، أو لتكريم وتعظيم أمر ما، مما يحمل دلالة قيمة إيجابية. التباعد المعنوي والمفهومي: تشير «ثُمَّ» في هذه الوظيفة إلى المسافة والتباعد العميق وغير القابل للمعبر بين ظاهرتين أو حقيقتين متضادتين، كالهوة الشاسعة بين الجنة والنار، أو الهداية والضلال. دفع التوهم والرد على الشبهة: هذه إحدى أرقى الوظائف. فد «ثُمَّ» هنا، وبخلق وقفه بلاغية محسوبة قبل متابعة الكلام، ترفض بشكل غير مباشر ظناً خاطئاً أو تساؤلاً محتملاً قد يتبادر إلى ذهن المخاطب، مما يمهّد الطريق لتلقي المفهوم التالي بشكل صحيح. الاستبعاد التوبيخي والتكذيبي: في هذا السياق، تُستخدم «ثُمَّ» مع نبرة خاصة، للتعبير عن الإنكار الشديد وتوبيخ واعتقاد أو ادعاء خاطئ، مما يحمل حمولة عاطفية شديدة. الدلالة على النتيجة أو الرسالة النهائية: في هذه الوظيفة، تحدد «ثُمَّ» نقطة التحول أو الخاتمة أو النتيجة النهائية لاستدلال أو وصف، وتوجه المخاطب نحو الرسالة الرئيسة والغاية للأية.

من منظور الوظائف البلاغية الكبرى، يبين تحليل الزمخشري أن «ثُمَّ» في الجهاز التعبيري للقرآن هو أداة لتسليط الضوء، خلق التأكيد، تنظيم إيقاع الكلام ونغمته، والأهم من ذلك، توجيه عقل ووجدان المتلقي نحو التأمل والفهم الأعمق لطبقات المعنى. فمن خلال خلق وقفات محسوبة وإثارة التوقع، تمنح هذه الأداة المتلقي فرصة لهضم معنى القضية أو المشهد الأول بشكل كامل، والاستعداد لتلقي القضية أو المشهد التالي - الذي يحمل في الغالب نقطة أكثر أهمية، أو نتيجة أكثر حسماً، أو نقاشاً أكثر وضوحاً. وهذا الإبداع اللغوي يساهم بشكل لا ينكر في تحقيق الإيجاز والإعجاز البياني للقرآن، ويظهر أن لا عنصر في هذا الكتاب السماوي عشوائي أو زائد.

الإنجازات: على الرغم من أن بعض التفسيرات الخاصة للزمخشري، خاصة تلك التي قد تحمل تأثيراً لمذهبه المعتزلي، كانت دائماً موضع نقاش ونقد من قبل أهل الاختصاص، إلا أن العديد من إبتكاراته وملاحظاته الدقيقة وبراعته في كشف الطبقات الخفية للمعنى وإبراز الجوانب الفنية والبلاغية للقرآن، كانت بلا شك موصلةً للمعنى، مبتكرةً ومُلهمة.

تثبت تحليلاته بوضوح كيف يمكن لأصغر وأبسط مكونات لغة القرآن، مثل حرف عطف، أن تحمل أعمق المعاني، وأدق النقاط البلاغية، وأكثر الدلالات المعرفية دقة. يفتح هذا المنظور التحليلي آفاقاً جديدة في دراسات بلاغة القرآن، ويوضح دور «ثُمَّ» كأحد العناصر الرئيسة والديناميكية والفعالة في الشبكة المعقدة للنظام البياني للوحي، بشكل علمي ومنظم. وبناءً على ذلك، يمكن الاستنتاج أن «ثُمَّ» في القرآن الكريم تتمتع بطيف واسع من المعاني الحقيقية والمجازية، وأن الالتفات المنهجي إلى دقاتها البلاغية هو مفتاح لفهم أدق وأكثر ديناميكية وشمولية لسياق الآيات وبنيتها ورسالتها النهائية. ولا شك أن الزمخشري، بحساسيته البلاغية ورويته اللغوية النادرة، قد قدّم إسهاماً خالداً ومهمّاً في توضيح هذه الطبقات الدلالية وإظهار البعد الفني لإعجاز القرآن.

الكلمات المفتاحية: القرآن الكريم، حرف العطف «ثُمَّ»، الزمخشري، تفسير الكشف.

الاستناد إلى هذا المقال:

مختاري، أكرم، إسماعيلي، داوود و الحاج الإسماعيلي، محمدرضا (١٤٤٨). دلالات ثَمَّ بين الحقيقة والمجاز: قراءة في منهج الزمخشري في الكشف. دراسات في نقد الأدب العربي، ١٧(٣٢)، ٢٣-٤٢.

*Corresponding Author Email Address: d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۳

دلالت‌های «ثُمَّ» میان حقیقت و مجاز: خوانشی در روش زمخشری در الکشاف

اکرم مختاری^۱، داوود اسماعیلی^{۱*} ID، محمدرضا حاجی اسماعیلی^۱

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: در قرآن کریم، حرف «ثُمَّ» که از پرتکرارترین ادات عطف به شمار می‌رود تنها ابزاری دستوری برای پیوند جملات نیست، بلکه به عنصری بیانی و هنری ارتقا یافته که قابلیت انتقال مفاهیم عمیق و چندبعدی وحی را داراست. محمود بن عمر الزمخشری (۴۶۷-۵۳۸ ق)، مفسر نامدار معتزلی و صاحب تفسیر بلاغی محور الکشاف عن حقائق التنزیل، با رویکردی ژرف‌نگرانه و تحلیلی، به بررسی ابعاد گوناگون این حرف پرداخته است. نگاه بلاغی او به قرآن، که او را در زمره پیشگامان این عرصه قرار داده است، موجب شده ثَمَّ را نه صرفاً رابط نحوی بلکه ابزاری هنری در خدمت بیان معارف وحیانی تلقی کند.

روش‌شناسی: این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و بازخوانی نظام‌مند تفسیر الکشاف، به کاوش در دیدگاه‌های زمخشری می‌پردازد و نشان می‌دهد که او معانی ثَمَّ را در چارچوبی منسجم و در دو گروه اصلی حقیقی و مجازی دسته‌بندی می‌کند.

بحث و تحلیل: بررسی کاربردهای ثَمَّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری معنای حقیقی این حرف را همان ترتیب همراه با ترائی زمانی می‌داند؛ به این معنا که معطوف پس از معطوف‌علیه و با فاصله‌ای زمانی تحقق می‌یابد. در این سطح، ثَمَّ وظیفه تنظیم روابط زمانی میان رخدادها را بر عهده دارد و بر توالی و تدریج وقوع آن‌ها دلالت می‌کند؛ چنان‌که در برخی آیات مربوط به مراحل آفرینش یا توصیف فرایندهای تدریجی، این معنا به‌روشنی مشاهده می‌شود. با این حال، اهمیت تحلیل‌های زمخشری در آن است که او دلالت ثَمَّ را به این سطح محدود نمی‌کند و در مواردی که ترائی زمانی با ظاهر آیه یا مقتضای سیاق سازگار نباشد، آن را بر معانی بلاغی و تفسیری حمل می‌کند.

مطالعه مواردی که زمخشری به تبیین معنای ثَمَّ پرداخته است نشان می‌دهد که او میان معنای حقیقی و مجازی این حرف بر اساس امکان یا عدم امکان اراده ترائی زمانی تمایز قائل می‌شود؛ از این رو، دلالت‌های مجازی ثَمَّ در الکشاف را می‌توان در دو دسته کلی جای داد: دسته نخست، دلالت‌های مبتنی بر ترائی معنوی و رتبی که در آن‌ها مفهوم فاصله از حوزه زمان به حوزه معنا و منزلت منتقل می‌شود. معنای این چنین ترائی در حال، تفاوت، تقاض، تعظیم، بُعد، تباعد و استبعاد در این گروه قرار می‌گیرند و همگی بر نوعی فاصله رتبی، ارزشی یا معنوی میان دو امر دلالت دارند. در این کاربردها، ثَمَّ گاه بر برتری و شرافت امر دوم، گاه بر شدت و شگفتی آن، و گاه بر دوری و ناسازگاری آن با مقتضای انتظار تأکید می‌کند. دسته دوم، دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی است که مهم‌ترین مصادیق آن دفع توهم و بیان نتیجه است. در این موارد، ثَمَّ نقش هدایت فهم مخاطب را بر عهده دارد؛ به این معنا که یا از شکل‌گیری برداشتی نادرست جلوگیری می‌کند یا ذهن مخاطب را از مقدمه به نتیجه و پیامد آن منتقل می‌سازد. بر این اساس، می‌توان گفت زمخشری معنای مجازی ثَمَّ را معانی مستقل از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همه آن‌ها را جلوه‌هایی از انتقال مفهوم ترائی از حوزه زمان به حوزه معنا، رتبه و کارکردهای بلاغی تلقی می‌کند.

از منظر کارکردهای بلاغی، تحلیل زمخشری نشان می‌دهد که ثَمَّ در قرآن ابزاری برای برجسته‌سازی، تأکید، تنظیم آهنگ کلام و هدایت ذهن مخاطب برای تأمل و درک بهتر لایه‌های معنایی است. این حرف، با ایجاد وقفه‌های حساب‌شده، به مخاطب فرصت می‌دهد تا معنای گزاره اول را به‌طور کامل هضم کند و برای دریافت گزاره بعدی آماده شود. که غالباً حاوی نکته مهم‌تری از نتیجه‌ای تعیین‌کننده است. این هنرنمایی زبانی سهم بسزایی در ایجاد و اعجاز بیانی قرآن دارد.

گرچه برخی از برداشتهای خاص زمخشری در این زمینه، به‌ویژه آنجا که ممکن است تحت تأثیر گرایش‌های معتزلی او قرار گرفته باشد، قابل مناقشه و نقد است؛ اما بسیاری از ابداعات و ریزبینی‌های او در کشف لایه‌های پنهان معنا و آشکار ساختن جنبه‌های هنری و بلاغی قرآن بسیار راه‌گشا و الهام‌بخش است. به‌طور کلی، تحلیل‌های او به‌روشنی نشان می‌دهد که چگونه کوچک‌ترین اجزای زبان قرآن، از جمله یک حرف عطف به‌ظاهر ساده، می‌تواند حامل عمیق‌ترین معانی و ظریف‌ترین نکات بلاغی باشد.

استناد به این مقاله:

مختاری، اکرم، اسماعیلی، داوود و حاجی اسماعیلی، محمدرضا (۱۴۰۵). دلالت‌های «ثُمَّ» میان حقیقت و مجاز: خوانشی در روش زمخشری در الکشاف. پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۱۷(۳۲)، ۲۳-۴۲.

دستاوردها: این نگاه، چشم‌انداز تازه‌ای در مطالعات بلاغت قرآنی می‌گشاید و نقش ثَمَّ را به‌عنوان یکی از عنا صر کلیدی و فعال در نظام بیانی وحی بدرستی روشن‌تر می‌سازد. از این رهگذر، می‌توان نتیجه گرفت که ثَمَّ در قرآن کریم واجد طیفی از معانی حقیقی و مجازی است و توجه به ظرایف بلاغی آن فهم دقیق‌تر سیاق و پیام آیات را ممکن می‌سازد. زمخشری، با دقت بلاغی و زبانی ویژه خود، سهمی مهم در تبیین این لایه‌های معنایی داشته است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، حرف عطف «ثُمَّ»، زمخشری، تفسیر الکشاف.

*Corresponding Author Email Address: d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

۱. مقدمه

حروف در همه زبان‌ها، به‌ویژه در زبان عربی و در آیات قرآن، نقش مهمی در انتقال معنا دارند؛ بااینکه نقش محوری در میان عناصر جمله ندارند، اما در هم‌نشینی با ارکان جمله، افزون‌بر یافتن معنا، مکمل معنای دیگر عناصر می‌شوند. «ثُمَّ» یکی از حروف معانی‌پرکاری است که با بسامدی بیش از ۳۳۰ بار در آیات قرآن، در ساخت و قالب‌های مختلف، معانی گوناگونی یافته و معنا و مفهوم کلام را نیز متفاوت کرده است. زمخشری از مفسرانی است که ضمن تفسیر مضامین و مفاهیم آیات، به مباحث بلاغی و ادبی آن توجهی خاص داشته است؛ از این‌رو، تفسیر او آمیزه‌ای از مباحث بلاغی و نحوی مرتبط با آیات قرآنی است. در حقیقت، زمخشری در تفسیر الکشاف در پی کشف زیباشناختی آیات بر اساس قوانین علم نحو و بلاغت برآمده و به همین دلیل تفسیر او در زمره تفاسیر برجسته ادبی قرار گرفته است. به جرئت می‌توان گفت مفسران پیش از او چنین نگاه تیزبین و عمیقی به ظرایف ادبی و بلاغی قرآن نداشته‌اند و مفسران پس از او نیز، در تفسیر آیات و مباحث ادبی و بلاغی، بسیار از او الهام گرفته‌اند. حال، با توجه به اینکه نویسنده این تفسیر به جایگاه حروف در جمله و معنایی که به مضمون کلام می‌بخشند عنایت ویژه داشته است، این پژوهش بر آن است تا معانی مختلفی که وی، با توجه به سیاق، برای حرف عطف ثَمَّ بیان کرده است را بررسی و تحلیل کند.

۲. پیشینه پژوهش

افزون‌بر منابع بلاغی و نحوی و تفسیری که به‌صورت پراکنده پیرامون معنای حرف عطف ثَمَّ سخن گفته‌اند، پژوهش‌های منسجمی نیز درباره آن صورت گرفته است. بابازاده و تک‌تبار فیروزجائی (۱۳۹۵ش)، در مقاله «دلالت‌های ثَمَّ» در قرآن کریم، پس از ذکر تعاریف حرف ثَمَّ و بیان تفاوت آن با دو حرف عطف «واو» و «فاء»، به تحلیل معنایی مختلف ثَمَّ بر اساس دیدگاه مفسران پرداخته و علاوه بر معنای حقیقی، دو معنای «مجاز در استبعاد» و «مجاز در ترتیب و تراخی» را از معنای مجازی این حرف عطف برشمرده‌اند. مشکین‌فام و دهقانی نیسیانی (۱۳۹۷ش)، در مقاله «بررسی شناختی شبکه معنایی حرف ثَمَّ در قرآن کریم»، به تحلیل معنای سرنمونی ثَمَّ در قرآن کریم و نیز بررسی معنای اصلی و فرعی آن با رویکرد معناشناسی شناختی پرداخته‌اند. پژوهش پیش‌رو، با بهرمندی از این پژوهش‌ها، به تبیین معنای ثَمَّ از منظر زمخشری در تفسیر الکشاف پرداخته است.

۳. معنای حقیقی و مجازی «ثُمَّ» در منابع لغوی، نحوی و بلاغی

تعیین معنای حقیقی و مجازی ثَمَّ منوط به شناخت معنای وضعی آن در منابع لغوی و نحوی است؛ زیرا کاربردهای

مجازی این حرف، در تحلیل‌های بلاغی و تفسیری، بر پایه عدول از معنای اصلی آن شکل می‌گیرد؛ از این رو، پیش از بررسی دیدگاه زمخشری، لازم است معنای اصلی ثَمَّ در آثار لغویان و نحویان تبیین شود.

۳-۱. معنای حقیقی «ثَمَّ»

لغویان ثَمَّ را از حروف عطفی دانسته‌اند که بر ترتیب همراه با تراخی و مهلت دلالت می‌کند. جوهری آن را نشانه عطفی می‌داند که وقوع معطوف را پس از معطوف‌علیه و با فاصله زمانی می‌رساند (الجوهري، ۱۴۰۷ ش، ج ۵، ص ۱۸۸۳). راغب اصفهانی (۱۴۱۲ ق، ص ۱۷۶) نیز معتقد است ثَمَّ بر نوعی تأخیر و فاصله میان دو امر دلالت دارد؛ خواه این فاصله زمانی، رتبی یا وضعی باشد. همچنین، فیروزآبادی (۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۸۰۲) از تشریک در حکم، ترتیب و مهلت به‌عنوان مهم‌ترین دلالت‌های این حرف یاد کرده است؛ بنابراین، از منظر لغویان، معنای حقیقی ثَمَّ همان عطف همراه با ترتیب و تراخی است؛ به‌گونه‌ای که تحقق معطوف پس از معطوف‌علیه و با فاصله‌ای از آن فهمیده می‌شود.

نحویان نیز، با وجود اختلاف در تحلیل برخی جزئیات، در اصل دلالت ثَمَّ بر ترتیب و تراخی اتفاق نظر دارند. زجاج (۱۹۸۸ م، ج ۱، ص ۱۰۵)، ابن جنی (۲۰۱۰ م، ص ۲۵) و استرآبادی (۱۹۹۶ م، ج ۴، ص ۳۸۹) تراخی و فاصله زمانی را مهم‌ترین مؤلفه معنایی این حرف دانسته‌اند. در مقابل، مبرد (۱۹۹۸ م، ص ۱۴۸)، زمخشری (۱۹۹۳ م، ص ۱۲۹)، ابن حاجب (۱۴۳۱ ق، ص ۵۳) و ابن مالک (د ت، ص ۳۶) ترتیب را معنایی مشترک میان فاء و ثَمَّ دانسته و تراخی را وجه تمایز ثَمَّ از دیگر حروف عطف معرفی کرده‌اند. افزون بر این، سیبویه (۱۹۸۸ م، ج ۱، ص ۴۳۸) و ابن هشام (۲۰۰۹ م، ج ۱ ص ۱۶۸) تشریک، ترتیب و تراخی را از ارکان معنایی ثَمَّ بر شمرده‌اند؛ با این تفاوت که سیبویه تشریک را ناظر به اعراب می‌داند، درحالی‌که ابن هشام آن را هم در اعراب و هم در حکم جاری دانسته است.

۳-۲. معیار و مصادیق معنای مجازی «ثَمَّ»

بلاغیان و نحویان بر این باورند که ثَمَّ در اصل برای افاده ترتیب همراه با تراخی وضع شده است؛ از این رو، هرگاه قرینه‌ای بر عدم اراده تراخی زمانی وجود داشته باشد، استعمال این حرف از معنای حقیقی به حوزه دلالت‌های مجازی منتقل می‌شود. مهم‌ترین معیار تشخیص این انتقال آن است که میان معطوف و معطوف‌علیه فاصله زمانی واقعی قابل اراده نباشد یا سیاق کلام نشان دهد که مقصود بیان تفاوت در مرتبه، اهمیت، منزلت یا تأثیر است، نه ترتیب زمانی. در چنین مواردی، ثَمَّ برای افاده تراخی رتبی، معنوی یا دیگر اغراض بلاغی به کار می‌رود (الزمخشری، ۱۹۹۳ م، ص ۱۲۹؛ الفیومی، ۱۴۲۸ ق، ج ۲، ص ۸۴؛ ابن هشام، ۲۰۰۹ م، ج ۱، ص ۱۶۸).

در منابع بلاغی، برای کاربردهای مجازی مصادیقی همچون تراخی رتبی، تفاوت منزلت، تعظیم، استبعاد، تأکید

و جلب توجه مخاطب ذکر شده است؛ در نتیجه معنای مجازی ثَمَّ را باید تو سعه‌ای بلاغی از معنای اصلی آن دانست که در پرتو قرائن سیاقی برای بیان روابط رتبی و معنایی میان اجزای کلام به کار می‌رود. این مبنا چارچوبی نظری برای تحلیل دلالت‌های ثَمَّ در تفسیر الکشاف فراهم می‌سازد.

۴. تحلیل کاربردهای حقیقی و دلالت‌های مجازی «ثُمَّ» از نگاه زمخشری

بررسی موارد استعمال ثَمَّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری، در تفسیر این حرف، بیش از هر چیز به سیاق آیات و تناسب معنایی میان معطوف و معطوف‌علیه توجه دارد. او هرگاه قرینه‌ای بر عدول از معنای متعارف ثَمَّ بیابد، دلالت آن را از حوزه تراخی زمانی به حوزه‌های رتبی، معنوی و بلاغی منتقل می‌کند. بر همین اساس، معانی مجازی استخراج‌شده از الکشاف را می‌توان در دو دسته کلی جای داد: دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی و دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی. در ادامه، نخست معنای حقیقی ثَمَّ از دیدگاه زمخشری و سپس مهم‌ترین دلالت‌های مجازی از دید او بررسی می‌شود.

۴-۱. معنای حقیقی «ثُمَّ» از دیدگاه زمخشری

همان‌گونه که در منابع لغوی و نحوی بیان شد، معنای اصلی ثَمَّ دلالت بر ترتیب همراه با تراخی است. بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری نیز همین معنا را معنای حقیقی و پیش‌فرض ثَمَّ می‌داند. مؤید این دیدگاه آن است که او در بسیاری از آیات، بدون توضیحی خاص، از کنار ثَمَّ عبور کرده است و تنها در مواردی به تفسیر آن پرداخته که سیاق مانع حمل آن بر تراخی زمانی بوده است. از این رو، سکوت زمخشری در برابر بسیاری از کاربردهای ثَمَّ را می‌توان نشانه پذیرش معنای متعارف و رایج آن دانست. بر این اساس، اصل در کاربردهای قرآنی ثَمَّ از منظر زمخشری همان ترتیب همراه با تراخی زمانی است و دیگر دلالت‌های مطرح‌شده در الکشاف در پرتو عدول از این معنای بنیادین قابل تبیین خواهند بود.

او در یک مورد و در تفسیر آیه «كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أََمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (البقره: ۲۸) و چرایی قرار گرفتن دو حرف عطف فاء و ثَمَّ در این آیه و نیز در پاسخ به این که چرا عطف اول به وسیله حرف فاء و پس از آن با ثَمَّ انجام پذیرفته است به معنای حقیقی این حرف عطف اشاره می‌کند و می‌نویسد: «حیات ابتدایی انسان بدون تأخیر و بلافاصله پس از مرگ واقع می‌شود، ولی مرگ با تأخیر از حیات اتفاق می‌افتد؛ نیز، احیاء و زندگی دوباره به همین‌گونه با تأخیر از مرگ قرار دارد؛ و این علت باهم‌آیی دو حرف فاء و ثَمَّ است.» (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۲)

اما صاحب تفسیر روح البیان، با توجه به کارکرد معنایی ثَمَّ، عبارت «ثُمَّ يُحْيِيكُمْ» را در راستای برانگیخته شدن

در قبر دانسته است و ارتباط آن با حیات بعث را غیرموجه می‌داند. او در توضیح این مطلب می‌نویسد: «ثُمَّ در این باب برای تعقیب است و بر تراخی دلالت دارد و چون حیات در زمان نشور مقارن با بازگشت به سوی خداوند برای حساب و بدون هیچ فاصله‌ای متصل به آن است، از این رو عبارت "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" را اگر به معنای برانگیخته شدن از قبر بدانیم، با عبارت پایانی آیه، «ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»، همخوانی نخواهد داشت؛ در نتیجه، عبارت "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" بر عذاب و راحتی قبر دلالت دارد.» (حق‌البرسوی، دت: ج ۱، ص ۹۰) طباطبائی (۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۱۲) نیز این عبارت را به معنای حیات برزخی دانسته و می‌نویسد: «اگر در این آیه پس از جمله "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" فرموده بود "و الیه ترجعون"، عبارت این گونه معنا می‌شد که سپس شما را زنده می‌کند و به‌سویش باز می‌گردید؛ اما با توجه به کاربرد ثَمَّ به جای حرف عطف واو و اینکه معمولاً این کلمه در جایی به کار می‌رود که فاصله‌ای در کار باشد، باید گفت این عبارت به معنای آن است که "پس از چندی به‌سوی او باز می‌گردید" و این خود مؤید دلالت آیه بر ثبوت برزخ است.» با مقایسه این آراء، به نظر می‌رسد معنای دومی که زمخشری به صورت تلویحی به نقش فاصله‌دار ثَمَّ اشاره کرده، با تفسیر «ثُمَّ يُحْيِيكُمْ» به حیات برزخی و قبر، سازگاری بیشتری با لفظ و سیاق آیه دارد؛ زیرا تراخی موجود در این حرف عطف بر وجود مرحله‌ای میانی، میان مرگ و قیامت، دلالت دارد که همان زنده شدن در قبر یا حیات برزخی است.

۴-۲. معانی مجازی «ثُمَّ» از دیدگاه زمخشری

زمخشری در تفسیر برخی آیات، با تکیه بر قرائن سیاقی، ثَمَّ را از معنای حقیقی ترتیب همراه با تراخی زمانی فراتر برده و برای آن دلالت‌های بلاغی و مجازی قائل شده است. از نظر او، هرگاه اراده تراخی زمانی با سیاق آیه یا مقتضای کلام سازگار نباشد، ثَمَّ بر نوعی تراخی معنوی و رتبی دلالت می‌کند. بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که معانی مجازی آن همگی بر محور انتقال مفهوم فاصله و تراخی از حوزه زمان به حوزه معنا شکل گرفته‌اند؛ در نتیجه، می‌توان این دلالت‌ها را در دو دسته کلی جای داد: الف) دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی؛ ب) دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی. در ادامه، مهم‌ترین مصادیق این دو دسته بر اساس تحلیل‌های زمخشری بررسی می‌شود.

۴-۲-۱. دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی

۴-۲-۱-۱. تراخی در حال

زمخشری، در برخی آیات، کارکرد بلاغی ثَمَّ را تراخی در حال یا تدرّج رتبی دانسته است. بلاغیان نیز تصریح کرده‌اند که ثَمَّ در این کاربرد برای افاده تأخر در مقام و منزلت و رتبه به کار می‌رود. نه برای بیان فاصله زمانی؛ به گونه‌ای که

مفاد جمله دوم از نظر اهمیت، کمال یا شگفتی بر جمله نخست برتری دارد (السکاکي، ۱۴۲۰ق، ص ۲۰۹). بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری هرگاه میان معطوف و معطوف‌علیه رابطه‌ای مبتنی بر ارتقای معنایی و تکامل رتبی مشاهده کند و حمل ثَمَّ بر تراخی زمانی را با سیاق آیه ناسازگار بداند، آن را بر تراخی در حال حمل می‌کند.

از جمله این موارد، آیه نخست سوره هود است: «الرَّكْتَابُ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ». زمخشری (۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۷۷) درباره ثَمَّ می‌نویسد: «لیس معناها التراخي في الوقت، ولكن في الحال». یعنی تأخر موردنظر در این آیه زمانی نیست، بلکه ناظر به تفاوت مرتبه و حال است. بر این اساس، او «تفصیل آیات» را مرتبه‌ای متعالی و جلوه‌ای کامل‌تر از «احکام آیات» می‌داند؛ زیرا قرآن، افزون‌بر آنکه در نهایت استحکام و اتقان قرار دارد، در بالاترین درجه تفصیل و تبیین نیز واقع شده است؛ بنابراین، معیار زمخشری در حمل ثَمَّ بر تراخی در حال وجود نوعی برتری و تکامل معنایی میان دو وصف یا دو گزاره است؛ به گونه‌ای که جمله دوم مرتبه‌ای فراتر از جمله نخست را به تصویر می‌کشد.

آلوسی (۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۹۱) نیز معتقد است، اگر ثَمَّ را مربوط به نزول تدریجی قرآن بدانیم، این تراخی از نوع زمانی خواهد بود، چون آیات به مرور و در زمان‌های مختلف نازل شده‌اند؛ اما اگر گفته شود خود قرآن به گونه‌ای است که نزولش طبق حکمت الهی تدریجی بوده، در اینجا دیگر فاصله زمانی مدنظر نیست، بلکه نوعی ترتیب رتبی است؛ یعنی جایگاه حکیمانه نزول قرآن چنین اقتضایی دارد. طباطبائی (۱۳۹۰ش، ج ۱۰، ص ۲۰۴) در تأیید این مطلب آورده است که وجود لفظ ثَمَّ در آیه فاصله به حسب ترتیب را می‌رساند، نه فاصله زمانی؛ چراکه تقدم و تأخر زمانی بین معانی مختلف به حسب اصلیت و فرعیت یا اجمال و تفصیل معنا ندارد و نمی‌توان گفت معانی قرآن اول اصلی یا اجمالی بوده و پس از مدتی فرعی یا تفصیلی شده است؛ بر این اساس، این واژه تنها در صدد بیان این نکته است که فروع و تفصیل قرآن از اصولی و آن اصول از اصل واحدی منشأ گرفته است.

این در حالی است که برخی از مفسران این واژه را به معنای ترتیب در بیان خبر یا تفاوت در حکم دانسته‌اند (البیضاوي، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۱۲۷؛ الثعالبي، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۷۲). اما آلوسی (۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۹۱)، با ناصحیح دانستن دلالت ثَمَّ بر تراخی زمانی در این آیه، بر این باور است که باید در اینجا مقصود از تراخی ترتیب مجازی باشد یا اینکه گفته شود تراخی موجود به اعتبار آغاز خبر نخست و پایان یافتن خبر دوم به آن است. از این رو، چنان‌که صاحب الکشاف اشاره داشته است، ثَمَّ در این آیه بر تراخی رتبی دو جمله دلالت دارد؛ به این معنا که قرآن نخست، از حیث معانی و نظام، در مرتبه‌ای محکم و استوار قرار دارد و سپس در مرتبه‌ای بالاتر، از حیث بیان و بسط معارف، مفصل و تبیین یافته است. به بیان دیگر، دیدگاه زمخشری، آلوسی و طباطبائی، که بر تراخی رتبی تأکید دارند، با سیاق سوره

هود، که با عظمت قرآن و حجیت آن در برابر مشرکان آغاز می شود، هماهنگی کامل دارد؛ زیرا قرآن نخست در مقام استحکام اصول و سپس در مقام تفصیل فروع معرفی می شود و این دو مرحله نه از نظر زمانی، بلکه از نظر رتبه و مرتبه با یکدیگر فاصله دارند.

۴-۲-۱-۲. بیان تفاوت

نویسنده الکشاف در برخی آیات از کاربرد مجازی ثَمَّ دلالت بر تفاوت و تمایز را استنباط کرده است. بررسی کاربردهای این حرف در تفسیر او نشان می دهد که او هرگاه میان معطوف و معطوف علیه نوعی تقابل ارزشی، تفاوت در صحت و بطلان، یا برتری یکی بر دیگری مشاهده کند و حمل ثَمَّ بر تراخی زمانی با سیاق آیه سازگار نباشد، آن را بر تفاوت و تمایز حمل می کند. از این رو، گاه مقصود صرف بیان تفاوت میان دو امر است و گاه این تفاوت با برتری یا پستی یکی از دو طرف همراه می شود.

از جمله این موارد، آیات ۱۹۸ و ۱۹۹ سوره بقره است: «... فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ... * ثَمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ». زمخشری عبارت «ثَمَّ أَفِيضُوا» را ناظر به افاضه از عرفات دانسته و جایگاه ثَمَّ را در این آیه همانند کاربرد آن در جمله «أحسن إلى الناس ثم لا تحسن إلى غير كريم» می شمارد. به اعتقاد وی، همان گونه که در این مثال ثَمَّ بر تفاوت میان دو نوع رفتار دلالت دارد، در آیه نیز بر تفاوت میان دو نوع افاضه اشاره می کند؛ یکی افاضه صحیح و مشروع از عرفات و دیگری افاضه نادرستی که اهل خمس به آن پایبند بودند (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۴۲). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثَمَّ بر معنای تفاوت وجود تمایز و تقابل میان دو امر معطوف است؛ تمایزی که در این آیه به صورت تقابل میان رفتار درست و نادرست جلوه یافته است.

این در حالی است که برخی مفسران ثَمَّ را در این آیه به معنای عطف دانسته اند؛ برای نمونه، قرطبی معتقد است ثَمَّ در اینجا به معنای ترتیب نیست، بلکه برای عطف جمله ای از کلام است که از آن جدا شده است (القرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۲، ص ۴۲۷؛ الثعالبی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۲۲). برخی نیز آن را به معنای «واو» (ترتیب) دانسته اند، به این معنا که منظور بازگشت از مزدلفه است که پس از بازگشت از عرفات انجام می شود و حمل آیه بر بازگشت از عرفات صحیح نیست؛ چون این بازگشت در آیه قبل بیان شده است و تکرار آن وجهی ندارد (الکیا الهزاسی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۱۳۹). ابن کثیر (۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۱۴) نیز آن را برای عطف خبر بر خبر و بیان ترتیب دانسته است و ابن عاشور (۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۳۹) افاضه را به معنای خارج شدن از مزدلفه به سمت منا و حرف عطف ثَمَّ را به معنای تراخی و ترتیب می داند. برخی مفسران، با اشکال بر کلام زمخشری و قیاس واهی دانستن سخن وی، آن را مردود دانسته اند (البلاغی، دت، ج ۱، ص ۱۸۰) و در حقیقت ارجاع قرآن به کار اهل خمس که باطل و نامشروع بود را روا نمی دانند، بلکه این احتمال معنایی

را برای آیه صحیح دانسته‌اند که به قریش و سایر متحَمَّسان گفته شود از جایی که توده مردم افاضه می‌کنند کوچ کنید (جوادی آملی، ۱۳۹۶ش، ج ۱۰، ص ۱۵۱ و ۱۵۲). با تحلیل این آرا، به نظر می‌رسد دیدگاه زمخشری با سیاق آیات حج و نقد عملکرد اهل خمس که خود را از وقوف در عرفات بی‌نیاز می‌دانستند هماهنگی بیشتری دارد؛ زیرا ثُمَّ در اینجا نه برای ترتیب زمانی، چراکه افاضه از مزدلفه پس از عرفات است و ترتیب زمانی طبیعی است، بلکه برای تأکید بر تفاوت ماهوی بین دو شیوه افاضه (یکی شرعی و صحیح، دیگری عرفی و باطل) به کار رفته است. هرچند نقد مخالفان مبنی بر اجازه ندادن ارجاع قرآن به عمل باطل قابل تأمل است، اما زمخشری صرفاً به تفاوت و تمایز میان دو رفتار اشاره دارد نه تأیید عمل باطل.

۴-۲-۳. تفاوت در پستی و شناعت

زمخشری در یک مورد برای ثُمَّ دلالت بر تفاوتی قائل شده است که با پستی، شناعت و شدت کراهت همراه است. بررسی تفسیر او نشان می‌دهد که از نظر زمخشری هرگاه معطوف نسبت به معطوف‌علیه در مرتبه‌ای شدیدتر و هولناک‌تر قرار گیرد، ثُمَّ بر افاده فاصله رتبی میان آن دو حمل می‌شود؛ فاصله‌ای که نه بر گذشت زمان، بلکه بر افزایش شدت و شناعت دلالت دارد.

وی در تفسیر آیات «فَإِنَّهُمْ لَا يَكُونُ مِنْهَا فَمَا لَوْ مِنْهَا الْبُطُونَ * ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوًّا مِنْ حَمِيمٍ» (صافات: ۶۶-۶۷) دو وجه ذکر می‌کند. بر اساس وجه نخست، ثُمَّ بر معنای حقیقی خود حمل شده و بیانگر فاصله زمانی میان خوردن رقوم و نوشاندن آب سوزان است؛ فاصله‌ای که موجب تشدید عذاب دوزخیان می‌شود؛ زیرا آنان پس از تحمل عطشی طاقت‌فرسا به نوشیدنی‌ای داغ‌تر و دردناک‌تر گرفتار می‌شوند. اما در وجه دوم، زمخشری ثُمَّ را بر تفاوت و تراخی در حال حمل می‌کند و معتقد است که خداوند ابتدا طعام دوزخیان را با اوصافی نفرت‌انگیز توصیف کرده و سپس نوشیدنی آنان را با وصفی کرب‌تر و هولناک‌تر بیان نموده است. از این رو، ثُمَّ در این آیه بر تفاوت رتبی میان دو نوع عذاب دلالت دارد؛ به این معنا که شناعت و شدت عذاب ناشی از نوشیدنی جهنمیان از طعام آنان فراتر است و همین برتری در کراهت و عذاب منشأ کاربرد ثُمَّ شده است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۸). بر این اساس، معیار زمخشری در این کاربرد انتقال از امری ناخوشایند به مرتبه‌ای شدیدتر و نفرت‌انگیزتر است؛ امری که ثُمَّ از طریق آن فاصله معنوی و رتبی میان دو مرحله عذاب را برجسته می‌سازد.

این تبیین از سوی فخر رازی (۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۳۳۸) و ابن عاشور (۱۴۲۰ق، ج ۲۳، ص ۴۲) نیز بیان شده است. از کلام زمخشری برداشت می‌شود که وی، در وجه اول، ثُمَّ را در معنای فاصله زمانی دانسته است؛ به این معنا که عذاب دوزخیان، مرحله به مرحله، در زمان واقع می‌شود، که این برداشت با نظام جزا در قیامت هماهنگ است. اما در

وجه دوم، **ثُمَّ** در معنای فاصله رتبی قرار دارد، که معنای عمیق‌تری از آیات را به دست می‌دهد؛ با این بیان که قرآن با آرایش بلاغی خود و کاربرد دو حرف تأکید «إِنَّ» و «لَ» در «لَشَوْبًا»، نشان می‌دهد که جمله در مقام تصعید کلام است و خواننده را از منظره‌ای زشت به منظره‌ای زشت‌تر می‌برد تا انزجار و وحشت را در جانش بنشاند و این کاربرد در سبک آیات عذاب رایج است. در نتیجه، چنان‌که زمخشری برداشت کرده است، این آیات صرفاً به توالی زمانی نمی‌پردازد، بلکه بدتر بودن شراب جهنم از طعام آن را برجسته می‌کند.

۴-۲-۴. تفاوت در تفاضل و برتری

زمخشری در یک مورد نیز **ثُمَّ** را حاکی از تفاوتی می‌داند که بر برتری و تفاضل استوار است. در حقیقت، هرگاه میان معطوف و معطوف‌علیه رابطه‌ای مبتنی بر شرافت، عظمت یا برتری وجود داشته باشد و حمل **ثُمَّ** بر تراخی زمانی با مبنای تفسیری آیه سازگار نباشد، این حرف بر تفاوت رتبی و برتری یکی نسبت به دیگری دلالت دارد. از جمله این موارد، آیه ۲۹ سوره بقره است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ». زمخشری، با اشاره به یکی از وجوه تفسیری «استویٰ إلى السماء» که بر تقدم آفرینش آسمان‌ها دلالت دارد، در پاسخ به این اشکال که حرف عطف **ثُمَّ** ظاهراً بر تأخر زمانی خلقت آسمان‌ها دلالت می‌کند، معتقد است که **ثُمَّ** در این آیه برای بیان تراخی زمانی به کار نرفته است، بلکه بر تفاوت و تفاضل میان آفرینش زمین و آسمان‌ها دلالت دارد. به اعتقاد او، آسمان‌ها از حیث عظمت و شرافت آفرینش مرتبه‌ای برتر از زمین دارند و **ثُمَّ** این برتری رتبی را نمایان می‌سازد. او همچنین، برای رفع تعارض این برداشت با آیه «وَالْأَرْضُ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» (نازعات: ۳۰)، میان اصل خلقت زمین و گسترش آن تفکیک کرده و بر این باور است که جرم زمین پیش از آسمان آفریده شده، اما دحو و گسترش آن پس از آفرینش آسمان‌ها صورت گرفته است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۳-۱۲۴). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل **ثُمَّ** بر تفاوت همراه با تفاضل، وجود برتری و شرافت یکی از دو طرف بر دیگری است؛ به گونه‌ای که **ثُمَّ**، به جای بیان فاصله زمانی، فاصله رتبی و منزلتی میان آن دو را نشان می‌دهد.

برخی نیز در تأیید این برداشت یادآور شده‌اند که چون در آن هنگام زمان معنا ندارد، عطف به **ثُمَّ** نمی‌تواند مقتضای تراخی زمانی باشد؛ بر این اساس، عطف به **ثُمَّ** ناظر به تفاوت منزلت آسمان و زمین است (ابو حیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۲۱۶؛ سمین، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۷۱). ابن عاشور (۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۳۷۷) در تأیید این سخن می‌نویسد: **ثُمَّ** در عطف مفرد، بر ترتیب و تأخیر زمانی و در عطف جمله بر جمله، بر تأخیر رتبه دلالت دارد و اصل این تأخیر ذهنی است، در حقیقت، در عطف جمله به جمله تنها تراخی رتبی معتبر است، خواه ترتیب وجودی برقرار باشد یا معطوف متقدم در وجود باشد.

این در حالی است که برخی ظاهر این آیه را، به علت وجود تُمَّ که بر تعقیب دلالت دارد، به معنای خلقت زمین پیش از آسمان می‌دانند (الطوسی، دت، ج ۱، ص ۱۲۶). از نظر برخی نیز تُمَّ در این آیه بر ترتیب اخبار دلالت دارد نه ترتیب خلقت آسمان و زمین (القرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۱، ص ۲۵۴؛ التعالی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۰۳). فخر رازی (۱۴۲۰ق) با پذیرش تراخی و تعقیب در تعبیر «تُمَّ اُسْتَوَى»، می‌نویسد: «اگر مراد از "استواء" بلندی مکان باشد باید در ابتدا رخ داده باشد، پس چرا متأخر از خلقت "ما فی الارض" بیان شده است؟» او در ادامه، با ضرورت لحاظ معنای تراخی در «تُمَّ»، بر معنای تأویلی «استوا» یعنی بلند شدن تأکید نموده است؛ همان‌طور که «استوی العود» زمانی گفته می‌شود که عود بلند می‌شود. در نتیجه، از نظر او «تُمَّ اُسْتَوَى اِلَى السَّمَاءِ» به معنای آن است که آسمان را بلافاصله پس از زمین خلق کرد، بدون آنکه قصد خلقت چیز دیگری را داشته باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۸۰).

با توجه به اینکه در آیات خلقت مشکل اساسی زمان‌مند کردن پدیده‌ای است که خود بستر زمان و مکان را پدید آورده است، کلام زمخشری و مفسرانی که قائل به تراخی رتبی در این آیه هستند از حیث بلاغی و فلسفی بیشتر قابل دفاع است؛ چراکه آفرینش ابتدایی زمان‌مند، به معنای ماورایی آن، نمی‌تواند در قالب قبل و بعد مادی فهمیده شود.

۴-۲-۵. تباعد

زمخشری، در سه مورد، کارکرد بلاغی تُمَّ را افادۀ تباعد دانسته است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که او هرگاه بخواهد استقلال دو فعل یا فاصله رتبی میان دو حکم را نشان دهد و میان آن‌ها رابطۀ مستقیم و سببی برقرار نباشد، تُمَّ را بر تباعد حمل می‌کند. از این‌رو، تباعد در نگاه او به معنای دوری زمانی نیست، بلکه بیانگر فاصله معنوی، رتبی یا حکمی میان دو امر است.

از جمله این موارد، آیه «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ» (انعام: ۱۱) است که زمخشری آن را با آیه «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (نمل: ۶۹) مقایسه می‌کند. او معتقد است که فاء بر سببیت و اتصال دلالت دارد؛ از این‌رو، در آیه دوم، نگاه و عبرت‌گیری غایت و نتیجه مستقیم سیر در زمین است و سیر برای تحقق همین مقصود انجام می‌شود. اما در آیه نخست، کاربرد تُمَّ بر تباعد دلالت دارد؛ به این معنا که سیر در زمین می‌تواند برای اغراض مختلفی مانند تجارت یا سفر صورت گیرد، ولی تأمل در سرگذشت مکذبان و عبرت‌گیری از سرنوشت آنان تکلیفی مستقل و دارای جایگاهی جداگانه است. از این‌رو، تُمَّ فاصله میان دو حکم را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد که نظر و عبرت‌گیری صرفاً نتیجه طبیعی سیر نیست، بلکه امری مستقل و مهم‌تر از آن است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل تُمَّ بر تباعد وجود فاصله رتبی یا حکمی میان دو امر معطوف است؛ به گونه‌ای که معطوف، در عین ارتباط با معطوف‌علیه، از استقلال معنایی برخوردار

است و در مرتبه‌ای متفاوت از آن قرار می‌گیرد.

ابو حیان (۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۴۴۶) با انکار این برداشت معتقد است زمخشری «نظر» را مسبب از «سیر» قرار داده و «سیر» را سببی برای «نظر» می‌داند؛ اما در حقیقت او «سیر» را معلول «نظر» قرار داده و «نظر» را علت و سبب «سیر»، و این تناقض بین این دو امر است. ابن عرفه (۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۱۴۴)، در راستای حل این تناقض، مفهوم سبب را برای فاء به دو اعتبار دانسته است؛ زیرا گاه «نظر»، به این اعتبار که علت غائب و سبب ذهنی است، سبب «سیر» فرض می‌شود و در عین حال «سیر» سبب وجودی است که به «نظر» منجر می‌شود. او در حقیقت کوشیده با تمایز میان سبب ذهنی و سبب وجودی تناقض موجود را رفع کند؛ درحالی که ابوحیان معتقد است دلیلی بر ادعای سببیه بودن فاء وجود ندارد و این حرف عطف تنها معنای تعقیب را می‌رساند و با اغماض در دلالت آن بر معنای «سبب»، این پرسش مطرح است که چرا سیر در این مورد مباح و در غیر آن واجب باشد. ادعای چنین تفاوتی نیازمند قرینه و توجیهی است که این مورد را از موارد دیگر تفکیک نماید (ابو حیان، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۴۴۶). با تأمل در دیدگاه‌های یاد شده، می‌توان استدلال ابو حیان در تبیین آیه را محکم‌تر دانست؛ زیرا صرف تفاوت معنایی دو حرف فاء و ثَمَّ دلیل کافی برای تفاوت وجوب و اباحه نیست و تعیین حکم نیازمند قرینه مستقل است؛ در نتیجه، برداشت زمخشری از معنای ثَمَّ در آیه قابل اعتنا نیست.

۴-۲-۱-۶. کاربرد «ثَمَّ» در مفهوم بُعد / شدت تأثیر

زمخشری، در چهار موضع از تفسیر خود، کارکرد بلاغی ثَمَّ را با عنوان «بُعد» تبیین کرده است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که مقصود او از بُعد صرف فاصله زمانی نیست، بلکه نوعی فاصله معنوی و رتبی است که در آن امر دوم، از حیث شدت، تأثیر، عظمت، شگفتی یا قبح، مرتبه‌ای فراتر از امر نخست دارد. از این رو، هرگاه میان دو رخداد یا دو وصف تفاوتی چشمگیر از جهت شدت یا اهمیت وجود داشته باشد، زمخشری ثَمَّ را بر بُعد و تراخی معنوی حمل می‌کند.

از جمله این موارد، آیه «وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكَ لَفُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يَنْظُرُونَ» (انعام: ۸) است. زمخشری معتقد است، در این آیه، ناگهانی بودن عذاب و محرومیت از هرگونه مهلت هولناک‌تر از اصل نزول عذاب است؛ از این رو ثَمَّ بر بُعد میان «قضاء امر» و «عدم انتظار» دلالت دارد و شدت مرحله دوم را برجسته می‌سازد. او در این باره می‌نویسد: «و معنی ثَمَّ بُعد ما بین الأمرین: قضاء الأمر و عدم الإِنظار» (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷). همچنین، در تفسیر آیه «أَنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ أَنْظِرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» (مائدة: ۷۵)، ثَمَّ را حاکی از شگفت‌انگیزتر بودن اعراض اهل کتاب پس از روشن شدن نشانه‌های الهی می‌داند؛ به این معنا که مرحله دوم، از حیث غرابت و

شگفتی، فراتر از مرحله نخست است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۶۵). او همین معنا را در تفسیر آیه «ثُمَّ نَظَرَ» (مذثر: ۲۱) نیز مطرح کرده و معتقد است که «نظر»، پس از «فَكَرَّ وَقَدَّرَ» (مذثر: ۱۸)، بر تأملی عمیق‌تر و شدیدتر دلالت دارد که بیانگر اصرار بر باطل و شدت عناد است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۴۹). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثَمَّ بر معنای بُعد، وجود فاصله‌ای معنوی میان دو امر است که در آن، معطوف از حیث شدت اثر، شگفتی، عظمت یا قبح مرتبه‌ای فراتر از معطوف‌علیه را نشان می‌دهد. در چنین مواردی، ثَمَّ نه برای بیان تأخر زمانی بلکه برای برجسته ساختن تشدید معنایی و تفاوت رتبی میان دو مرحله به کار می‌رود.

تحلیل این موارد نشان می‌دهد که زمخشری در معنای «بُعد» به جنبه‌ای بلاغی و معناشناختی فراتر از ترتیب ساده توجه دارد؛ او می‌گوید نشان دهد که ثَمَّ در این کاربردها شنونده را متوجه فاصله‌ای کیفی و گاه هولناک میان دو پدیده می‌کند؛ فاصله‌ای که از مرز زمان گذشته و به قلمرو شدت، تعجب، یا تناقض‌گویی و عناد می‌رسد. این رویکرد با روش کلی زمخشری در توجه به سیاق و بلاغت حروف عطف هماهنگ است و نشان می‌دهد که او ثَمَّ را نه یک ابزار صرفاً نحوی، بلکه عنصری معناآفرین در بافت آیات می‌داند.

۴-۲-۱-۷. استبعاد توییخی

«استبعاد توییخی» یکی دیگر از دلالت‌های بلاغی ثَمَّ در تفسیر زمخشری است. مقصود از این کاربرد آن است که امری پس از تحقق مقدماتی رخ دهد که انتظار می‌رفت نتیجه‌ای کاملاً متفاوت در پی داشته باشد؛ از این رو، وقوع آن امر بعید و شگفت‌آور و درخور سرزنش جلوه می‌کند. بررسی کاربردهای این معنا در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری هرگاه میان مقدمات موجود و نتیجه به دست آمده نوعی ناسازگاری مشاهده کند، ثَمَّ را برای افاده استبعاد همراه با توییخ می‌داند.

از جمله این موارد، آیه «ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً» (بقره: ۷۴) است. زمخشری، با توجه به معجزات و نشانه‌های الهی یاد شده در آیات پیشین، که طبعاً باید موجب نرمش و تأثر دل‌ها می‌شد، معتقد است که قساوت قلب بنی‌اسرائیل پس از مشاهده آن‌همه آیات امری بعید و شگفت‌انگیز است. از این رو، ثَمَّ در این آیه صرفاً بر تأخر زمانی دلالت ندارد، بلکه دوری و نامنتظر بودن قساوت دل‌ها را پس از آن مقدمات آشکار می‌سازد و درعین حال متضمن نکوهش و سرزنش آنان است (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۵۵). برداشتی که مفسران دیگری نیز به آن اشاره داشته‌اند (الطبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۵؛ نظام الاعرج، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۱۳؛ أبو السعود، ۱۹۸۳م، ج ۱، ص ۱۱۵؛ الکلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۴)؛ اما ابوحنیان، با انتقاد از دیدگاه زمخشری که مقتضای استبعاد را عطف به ثَمَّ می‌داند، معتقد است که استبعاد محصول قرینه مقامی (سیاق) است نه عطف به ثَمَّ؛ زیرا قرار گرفتن این جمله پس از بیان

امور خارق العاده‌ای همچون زنده شدن مقتول و نشانه‌های دیگر توسط حضرت موسی مفید استبعاد است؛ چرا که آنچه موجب رقت و نرمی دل‌ها می‌شود را به تکذیب آنان افزود (أبو حیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۴۲۲). بررسی این تفاسیر نشان می‌دهد که دیدگاه زمخشری تفاوت زادی با دیدگاه ابوحنیان ندارد؛ زیرا هر دو بر این نکته اتفاق دارند که آیه در مقام اظهار شگفتی و توییح است، اما اختلاف در این است که آیا این معنا از خود تُمّ فهمیده می‌شود یا از سیاق. با توجه به کاربردهای متعدد تُمّ در قرآن، که صرفاً برای تراخی زمانی یا رتبی به کار می‌رود، برداشت ابوحنیان پذیرفتنی‌تر است؛ یعنی استبعاد و توییح حاصل جمع شدن مقدمات رقت‌انگیز و سپس قساوت است، نه صرف وجود حرف تُمّ. بالاین حال، زمخشری با اصرار بر این معنا توانسته یکی از لطایف بلاغی آیات را برجسته کند که در تفاسیر دیگر نیز بازتاب یافته است. بر این اساس، معیار زمخشری در حمل تُمّ بر استبعاد توییحی تحقق نتیجه‌ای خلاف انتظار پس از فراهم بودن اسباب و مقدمات مخالف آن است؛ به گونه‌ای که تُمّ، علاوه بر بیان بُعد و شگفتی آن رخداد، بار توییحی و نکوهشی نیز پیدا می‌کند.

۴-۲-۸. استبعاد تکذیبی

«استبعاد تکذیبی» از دیگر دلالت‌های بلاغی تُمّ در تفسیر زمخشری است. در این کاربرد، تُمّ بر امری دلالت می‌کند که تحقق آن با مفاد جمله پیشین ناسازگار است و در واقع امری منتفی و ناممکن تلقی می‌شود. از این رو، تفاوت آن با استبعاد توییحی در این است که در استبعاد توییحی، امر دوم با وجود ناسازگاری با مقدمات پیشین همچنان ممکن الوقوع است و تنها موجب شگفتی و سرزنش می‌شود؛ اما در استبعاد تکذیبی، معطوف با معطوف‌علیه در تعارض کامل قرار دارد و ذکر آن برای نفی امکان وقوع و ابطال پندار مخاطب است.

زمخشری این معنا را در سه موضع از الکشاف مطرح کرده است، از جمله در تفسیر آیات «يُبْصِرُونَهُمْ... وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ» (معارج: ۱۱-۱۴). او معتقد است مجرم در روز قیامت آرزو می‌کند، با فدا کردن فرزندان و خویشاوندان و حتی همه اهل زمین، خود را از عذاب الهی برهاند؛ اما تُمّ در این آیه بر استبعاد نجات دلالت دارد، زیرا این رهایی اساساً دست‌یافتنی نیست و هیچ فدیهای توان دفع عذاب الهی را ندارد (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۱۰). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل تُمّ بر استبعاد تکذیبی وجود تعارض میان آرزو یا پندار مخاطب با واقعیت قطعی و تغییرناپذیر است؛ فاصله‌ای عظیم و تضادی شدید بین «آرزوی فدیة دادن برای نجات» و «تحقق واقعی نجات» و تُمّ، با برجسته ساختن این فاصله، امکان تحقق امر مورد تصور را نفی می‌کند. زمخشری با این برداشت نشان می‌دهد که تُمّ در قرآن، گاه فراتر از نحو، به ابزاری بلاغی برای نفی امکان تبدیل می‌شود.

۴-۲-۱-۹. تعظیم و بزرگداشت

«تعظیم و بزرگداشت» از دیگر دلالت‌های بلاغی ثُمَّ در تفسیر زمخشری است که تنها در یک مورد به آن تصریح کرده است. در این کاربرد، ثُمَّ برای بیان فاصله زمانی میان دو رخداد به کار رفته است، بلکه غرض از آن برجسته ساختن عظمت و شرافت و منزلت امری است که پس از آن ذکر می‌شود. بررسی دیدگاه زمخشری نشان می‌دهد که او هرگاه معطوف را متضمن فضیلتی برتر و نعمتی والاتر از امور پیشین بداند، ثُمَّ را بر تعظیم و بزرگداشت حمل می‌کند.

نمونه این کاربرد در آیه «وَأَتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ * ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (نحل: ۱۲۲-۱۲۳) دیده می‌شود. زمخشری معتقد است ثُمَّ در این آیه برای بزرگداشت مقام پیامبر اسلام (ص) و نیز تکریم جایگاه حضرت ابراهیم (ع) به کار رفته است؛ زیرا برترین کرامت و بزرگ‌ترین فضیلتی که به ابراهیم عطا شد آن بود که خاتم پیامبران مأمور به پیروی از آیین او گردید. از این رو، ثُمَّ بر فاصله‌ای تعظیمی دلالت می‌کند که عظمت این موهبت را نسبت به نعمت‌های پیشین آشکار می‌سازد (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۴۳؛ البیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۴۴، حقی البرسوی، د.ت، ج ۵، ص ۹۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۳، ص ۲۵۶؛ الطبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۳۱۳). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمَّ بر معنای تعظیم، وجود فضیلتی ممتاز و شرافتی برتر در معطوف است؛ به گونه‌ای که ثُمَّ، با ایجاد فاصله‌ای رتبی، بزرگی و اهمیت آن را در ذهن مخاطب برجسته می‌کند.

از منظر بلاغی، ثُمَّ در این آیه ابزاری برای اوج‌بخشی به معنا است؛ به این بیان که نه تنها ابراهیم (ع) از نعمت‌های دنیا و آخرت برخوردار است، بلکه فراتر از آن خاتم پیامبران مأمور می‌شود از آیین او پیروی کند و این خود بزرگ‌ترین تعظیم در برابر مقام ابراهیم و نیز نشان‌دهنده عظمت شریعت اسلام است. برخلاف موارد پیشین که ثُمَّ بر تراخی زمانی، رتبی، تفاوت، دفع توهّم، بُعد یا استبعاد دلالت داشت، در اینجا زمخشری، با ذکر معنای تعظیم، لطیف‌ترین وجه بلاغی حرف عطف را در بافت آیه نشان می‌دهد؛ وجهی که فاصله میان دو مطلب را نه از جنس زمان یا رتبه، بلکه از جنس ارزش و منزلت معرفی می‌کند.

۴-۲-۲. دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی

۴-۲-۲-۱. دفع توهّم

«دفع توهّم» یکی دیگر از کارکردهای بلاغی ثُمَّ در تفسیر زمخشری است. بررسی این مورد نشان می‌دهد که او هرگاه احتمال دهد مخاطب از ظاهر کلام حکمی اختصاصی یا مقید به وضعیتی خاص برداشت کند، ثُمَّ را ابزاری برای رفع این پندار و تبیین مقصود واقعی آیه می‌داند. از این رو، دلالت این حرف در چنین مواردی ناظر به دفع توهمی ذهنی

است، نه بیان ترتیب و تراخی زمانی. او این معنا را تنها در تفسیر آیه ۴۹ احزاب، «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَنْعُوهُنَّ وَسَرَخُوهُنَّ سَرَاحاً جَمِيعاً»، بیان داشته و بر این باور است که ثُم در این آیه موجب دفع توهم است؛ زیرا ممکن است تصور شود «حکم وقوع طلاق بلافاصله پس از عقد نکاح» با «حکم وقوع طلاق مدتی پس از تحقق پیوند زناشویی» متفاوت است؛ ولی، با وجود حرف عطف ثُم، این توهم دفع می شود (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۴۸). استدلال زمخشری آن است که وقتی در فرض وجود فاصله میان نکاح و طلاق عده ای بر زن واجب نیست، به طریق اولی، در فرض طلاق بلافاصله پس از ازدواج (که فاصله ای در کار نیست) نیز عده واجب نخواهد بود (نظام الاعرج، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۴۷۰). به عبارت دیگر، ثُم در این آیه نقش تثبیت عمومیت حکم را ایفا می کند؛ با ذکر حالت همراه با تأخیر (که احتمال وجوب عده در آن بیشتر است) و نفی عده از آن، حالت بدون تأخیر را به طریق اولی شامل می شود. بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُم بر معنای دفع توهم وجود احتمال برداشت نادرست از محدوده یا شرایط حکم است؛ به گونه ای که ثُم، با زدودن این پندار، مقصود واقعی آیه و شمول حکم را برای مخاطب روشن می سازد. این کاربرد لطیف نشان می دهد که زمخشری ثُم را نه تنها برای بیان فاصله زمانی یا رتبی، بلکه به عنوان ابزاری بلاغی برای دفع توهم و تقویت استدلال به کار می برد؛ رویکردی که از حساسیت او به لایه های معنایی حروف عطف در سیاق های مختلف حکایت دارد.

۴-۲-۲. بیان نتیجه

زمخشری، در برخی موارد، ثُم را نه برای بیان تراخی زمانی یا رتبی، بلکه برای انتقال ذهن مخاطب از یک گزاره به نتیجه و لازمه آن می داند. در این کاربرد، میان معطوف و معطوف علیه رابطه ای لزومی برقرار است؛ به گونه ای که جمله دوم پیامد، مقتضا یا نتیجه طبیعی مفاد جمله نخست را بیان می کند. از جمله این موارد، آیه «وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَقَّعَنَّكَ فَإِنَّا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ» (یونس: ۴۶) است. برخی مفسران ثُم را در این آیه بر ترتب اخباری حمل کرده اند و آن را صرفاً وسیله ای برای پیوند و تأکید دو خبر دانسته اند (أبو حیان، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۶۶؛ الکووسی، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۲۲). اما زمخشری، با نگاهی بلاغی تر، معتقد است چون خداوند در دنیا و آخرت بر اعمال بندگان آگاه و شاهد است، مراد از «شهادت» در این آیه تنها ا صل گواهی نیست، بلکه لازمه آن، یعنی مؤاخذه، عذاب و سخط الهی است؛ گویی گفته شده است: «ثُمَّ اللَّهُ مُعَاقِبٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ.» او همچنین احتمال می دهد که مراد ادای شهادت الهی در قیامت باشد (الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۵۰). بر این اساس، جمله «ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ» صرفاً خبری مستقل نیست، بلکه نتیجه و مقتضای بازگشت بندگان به سوی خداوند را بیان می کند؛ زیرا بازگشت به سوی خدا به طور طبیعی حسابرسی و کیفر بر پایه علم و

شهادت حق را در پی دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۶ش، ج ۲۷، ص ۵۸۱). بر این اساس، معیار زمخشری در این کاربرد وجود رابطه نتیجه و لازمه میان دو جمله است؛ به گونه‌ای که ثُمَّ مخاطب را از اصل خبر به پیامد قطعی و ناگزیر آن منتقل می‌کند و به این وسیله، بار تهدید و هشدار آیه را تقویت می‌سازد. با این بیان که این جمله تأکیدی بر تهدید صدر آیه است و بر این نکته دلالت دارد که مجازات الهی بر گمان، خیال یا شهادت باطل و تردیدآمیز استوار نیست، بلکه بر علم و شهادت حق تکیه دارد و خداوند برابر علم خویش عمل می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۶ش، ج ۲۷، ص ۵۸۱). زمخشری با این برداشت نشان می‌دهد ثُمَّ در این آیه تنها نقش عطف و اتصال را ایفا نمی‌کند، بلکه انتقال ذهنی مخاطب از خبر بازگشت به سوی خداوند به نتیجه ناگزیر این بازگشت (یعنی عذاب و کیفر) را نیز بر عهده دارد. این رویکرد با روش بلاغی زمخشری در توجه به معنای ضمنی حروف عطف هماهنگ است؛ او ثُمَّ را ابزاری برای جهش معنایی از یک گزاره به گزاره‌ای دیگر می‌داند که در سیاق تهدید کارایی چندانی دارد و شنونده را ناگهان در برابر واقعیت عذاب الهی قرار می‌دهد، بدون آنکه نیاز به فاصله زمانی یا رتبی باشد.

بررسی کاربردهای ثُمَّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری در تمایز میان معنای حقیقی و مجازی این حرف، بیش از آنکه به تعریف‌های صرفاً لغوی تکیه کند، به سیاق آیات و امکان اراده تراخی زمانی توجه دارد. از نظر او، هرگاه میان معطوف و معطوف‌علیه ترتیب و فاصله زمانی قابل تصور باشد، ثُمَّ بر معنای اصلی خود، یعنی ترتیب همراه با تراخی زمانی، حمل می‌شود؛ اما هرگاه قرائن سیاقی یا ماهیت دو طرف عطف مانع از اراده تأخیر زمانی باشد، این حرف از دلالت زمانی فراتر می‌رود و بر گونه‌ای از تراخی معنوی و رتبی دلالت می‌کند. از این رو، معیار بنیادین زمخشری در تشخیص حقیقت و مجاز امکان یا عدم امکان حمل ثُمَّ بر تراخی زمانی در پرتو سیاق و مقتضای کلام است.

بر پایه این معیار، زمخشری معنای مجازی ثُمَّ را معانی مستقل و گسسته از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همه آن‌ها را تحول‌ها و گسترش‌های معنایی برخاسته از هسته مرکزی تراخی تلقی می‌کند. به این ترتیب، عنصر فاصله که جوهر معنایی ثُمَّ را تشکیل می‌دهد، در کاربرد حقیقی به صورت فاصله زمانی و در کاربردهای مجازی به صورت فاصله رتبی، ارزشی، معنوی، ذهنی یا منطقی جلوه‌گر می‌شود. بر همین اساس، معنای ای چون تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تعظیم، تباعد، استبعاد، دفع توهم و بیان نتیجه در حقیقت صورت‌های گوناگون انتقال مفهوم تراخی از حوزه زمان به حوزه معنا هستند. به بیان دیگر، از دیدگاه زمخشری، مرز میان معنای حقیقی و مجازی در ثُمَّ کنار گذاشتن اصل معنای تراخی نیست، بلکه در تغییر متعلق آن نهفته است؛ به گونه‌ای که تراخی زمانی در کاربردهای مجازی به تراخی رتبی، معنوی، بلاغی و سیاقی تبدیل می‌شود.

دستاوردها

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که زمخشری معنای حقیقی «ثُمَّ» را همان ترتیب همراه با تراخی زمانی می‌داند و در مواردی که قرینه‌ای بر عدول از این معنا وجود نداشته باشد، آن را بر همین معنای اصلی حمل می‌کند. از این رو، سکوت ائ در تفسیر برخی کاربردهای ثَم را نیز می‌توان نشانه پذیرش معنای متعارف و حقیقی آن دانست. با این حال، بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف آشکار ساخت که زمخشری، در تشخیص حقیقت و مجاز، بیش از هر چیز به سیاق آیات و امکان اراده تراخی زمانی توجه دارد؛ به این معنا که هرگاه تأخیر زمانی میان معطوف و معطوف‌علیه با ظاهر آیه، مقتضای عقل یا قرائن سیاقی سازگار نباشد، ثَم را بر دلالت‌های مجازی و بلاغی حمل می‌کند.

تحلیل دیدگاه‌های زمخشری نشان می‌دهد که او معنای مجازی ثَم را معانی مستقل و منفک از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همه آن‌ها را جلوه‌هایی از انتقال مفهوم تراخی از حوزه زمان به حوزه معنا و رتبه تلقی می‌کند. بر این اساس، معنای ای همچون تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تباعد، بُعد، استبعاد توییخی، استبعاد تکذیبی، تعظیم، دفع توهّم و بیان نتیجه، همگی بر محور هسته معنایی «فاصله» و «تأخّر» شکل گرفته‌اند؛ با این تفاوت که این فاصله در برخی موارد رتبی و ارزشی، در برخی موارد ذهنی و بلاغی، و در مواردی دیگر منطقی و نتیجه‌ای است. از میان این دلالت‌ها، مفهوم «بُعد» جایگاهی محوری در تحلیل‌های زمخشری دارد؛ به گونه‌ای که بسیاری از معانی یادشده از جمله تعظیم، استبعاد و برخی اقسام تفاوت را می‌توان صورت‌های گوناگون همین فاصله معنوی و رتبی دانست.

بر این پایه، دلالت‌های مجازی ثَم در الکشاف را می‌توان در دو محور کلان دسته‌بندی کرد: نخست، دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی که شامل تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تعظیم، تباعد، بُعد و اقسام استبعاد است؛ دوم، دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی، مانند دفع توهّم و بیان نتیجه. به این ترتیب، نوآوری زمخشری در تفسیر ثَم آن است که این حرف را صرفاً ابزار عطف و ترتیب زمانی نمی‌داند، بلکه آن را عنصری بلاغی و معناآفرین تلقی می‌کند که از طریق آن می‌توان لایه‌های عمیق‌تر معنا، روابط رتبی و ارزشی، شدت و ضعف مفاهیم، و پیوندهای منطقی میان اجزای کلام را آشکار ساخت. از این رو، بررسی دلالت‌های ثَم در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری، با تکیه بر سیاق و مبانی بلاغی، نقش مهمی در گسترش فهم تفسیری و معناشناختی این حرف در قرآن کریم ایفا کرده است.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- ابن جنی، ابوالفتوح (۲۰۱۰م). *اللمع في العربية*. کویت: دارالکتب الثقافیه.
- ابن حاجب، عثمان بن عمر (۱۴۳۱ق). *الکافیة في علم النحو*. قاهره: مکتبه الآداب.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ق)، *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن مالک (بی‌تا). *الالقیة*. بیروت: المکتبه الشعبیه.
- ابن هشام، عبدالله بن یوسف (۲۰۰۹م)، *مغنی اللیب عن الکتب الاعرابیة*. بیروت: دار الفکر.
- ابن عرفه، محمد بن محمد (۲۰۰۸م). *تفسیر ابن عرفة*. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن کنیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- أبو السعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳م). *ارشاد العقل السلیم الى مزیای القرآن الکریم*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- أبو حیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحيط في التفسیر*. بیروت: دار الفکر.
- الأستربآبادی، رضی الدین (۱۹۹۶م). *شرح الرضی علی الکافیة*. بنغازی: منشورات جامعة فارینوس.
- الآلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). *روح المعانی*. محقق: علی عبدالباری عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بابازاده، عسگر و تکتبار فیروزجائی، حسین (۱۳۹۵ش). *دلالت‌های "تَمَّ" در قرآن کریم*. حسن، ۲۸، ۹۳-۱۰۶.
- البیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل و اسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- البلاغی، محمد جواد (د ت). *آلاء الرحمن في تفسیر القرآن*. تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، مؤسسة بعثة قم: وجدانی.
- التعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق). *تفسیر التعالبی المسمی بالجواهر الحسان في تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- الجوهري الفارابي، ابو نصر اسماعيل بن حماد (۱۴۰۷ق). *الصحاح*. الطبعة الرابعة، بیروت: دار العلم للملایین.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ش)، *تسنیم*. قم: اسراء.
- حقی البرسوی، اسماعیل بن مصطفی (د ت). *روح البیان*. بیروت: دارالفکر.
- الحمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰ق). *شمس العلوم*. محقق: حسین بن عبدالله العمری، دمشق: دارالفکر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالشامیه.
- الزجاج، ابراهیم بن السری (۱۹۸۸م). *اعراب القرآن*. بیروت: عالم الکتاب.
- الزمخشری، محمود بن عمر (۱۹۹۳م). *المفصل في الصنعة الاعراب*. بیروت: مکتبة الهلال.
- الزمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف*. الطبعة الثالثة، بیروت: دار الکتاب العربی.
- سیبویه، ابو عمرو بن عثمان (۱۹۸۸م). *الکتاب*. تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، قاهره: مکتبه الخانجی.
- سمین، احمد بن یوسف (۱۴۱۴ق). *الدرالمصون فی الکتاب المکنون*. محقق: احمد محمد صیره، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- السکاکی، یوسف بن ابی بکر (۱۴۲۰ق). *مفتاح العلوم*. تحقیق: عبدالحمید هنداوای، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الطبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). *تفسیر جوامع الجامع*. تصحیح: ابوالقاسم گرجی، قم: حوزه علمیه.

الطوسي، محمد بن حسن (د ت). التبيان في تفسير القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
 الطباطبائي، محمد حسين (١٣٩٠ق). الميزان في تفسير القرآن. چاپ دوم، بيروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
 فخر رازی، محمد بن عمر (١٤٢٠ق)، التفسير الكبير. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
 فيروزآبادی، محمد بن یعقوب (١٤١٥ق). القاموس المحيط. بيروت: دار الكتب العلمية.
 الفيومي، احمد بن محمد (١٤٢٨ق). المصباح المنير. بيروت: المكتبة العصرية.
 القرطبي، محمد بن احمد (١٣٦٤ش). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
 الكيا الهراسي، علي بن محمد (١٤٢٢ق). احكام القرآن، بيروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون.
 الميرد، ابوالعباس (١٩٩٤م). المقتضب. مصر: وزارة الاوقاف.
 مشكين فام، بتول و دهقانی نیسیانی، اعظم (١٣٩٧ش). بررسی شناختی شبکه معنایی حرف «ثُمَّ» در قرآن کریم. پژوهش‌های
 زبانشناختی قرآن، ٢٨، ١-١٦. <https://doi.org/10.22108/nrgs.2018.110494.1250>
 نظام الاعرج، حسن بن محمد (١٤١٦ق). تفسير غرائب القرآن و رغائب الفرقان. بيروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد
 علي بيضون.

- Abū Ḥayyān, Muḥammad ibn Yūsuf (1999). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Abū al-Sa‘ūd, Muḥammad ibn Muḥammad (1983). *Irshād al-‘Aql al-Salīm ilā Mazāyā al-Qur‘ān al-Karīm*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ālūsī, Maḥmūd ibn ‘Abd Allāh (1994). *Rūḥ al-Ma‘ānī*. Researcher: ‘Alī ‘Abd al-Bārī ‘Aṭīyyah. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Astarābādī, Raḍī al-Dīn (1996). *Sharḥ al-Raḍī ‘alā al-Kāfiyah*. Benghazi: Manshūrāt Jāmi‘at Qāryūnus. [In Arabic]
- Al-Bayḍāwī, ‘Abd Allāh ibn ‘Umar (1997). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta‘wīl*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Al-Balaghī, Muḥammad Jawād (n.d.). *Ālā’ al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qur‘ān*. Edited by Bunyād-i Ba‘that, Unit of Islamic Research. Qom: Wijdānī. [In Arabic]
- Babazadeh, A., & Tak-Tabar Firouzjaei, H. (2016). The Semantic Implications of Thumma in the Holy Qur’an.” *Hasna*, 28, 93–106.
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar (1999). *Al-Tafsīr al-Kabīr*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Fayrūzābādī, Muḥammad ibn Ya‘qūb (1995). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Al-Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad (2007). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr*. Beirut: al-Maktabah al-‘Aṣriyyah. [In Arabic]
- Ḥaqqī al-Bursewī, Ismā‘īl ibn Muṣṭafā (n.d.). *Rūḥ al-Bayān*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Al-Ḥimyarī, Nashwān ibn Sa‘īd (1999). *Shams al-‘Ulūm*. Researcher: Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh al-‘Umarī. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]

- Ibn 'Āshūr, Muḥammad ibn Ṭāhir (1999). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn 'Arafah, Muḥammad ibn Muḥammad (2008). *Tafsīr Ibn 'Arafah*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Ibn al-Hājib, 'Uthmān ibn 'Umar (2009). *Al-Kāfiyah fī 'Ilm al-Naḥw*. Cairo: Maktabat al-Ādāb. [In Arabic]
- Ibn al-Jinnī, Abū al-Fatūḥ (2010). *Al-Luma' fī al-'Arabiyyah*. Kuwait: Dār al-Kutub al-Thaqāfiyyah. [In Arabic]
- Ibn Hishām, 'Abd Allāh ibn Yūsuf (2009). *Mughnī al-Labīb 'an Kutub al-A'ārīb*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar (1998). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Ibn Mālik (n.d.). *Al-Alfiyyah*. Beirut: al-Maktabah al-Sha'biyyah. [In Arabic]
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh (2008). *Tasnīm*. Qom: Asrā'. [In Arabic]
- Al-Jawharī al-Fārābī, Abū Naṣr Ismā'īl ibn Ḥammād (1986). *Al-Ṣiḥāḥ*. 4th Edition. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
- Al-Kyā al-Harāsī, 'Alī ibn Muḥammad (1999). *Aḥkām al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn.
- Meshkinfam, B., & Dehghani, A. (2019). Cognitive study of semantic network of the letter “Thumma” in the Holy Quran. *Linguistic Research in the Holy Quran*, 7(2), 1-16. <https://doi.org/10.22108/nrgs.2018.110494.1250> [In Persian]
- Al-Mubarrad, Abū al-'Abbās (1994). *Al-Muqtaḍab*. Egypt: Wizārat al-Awqāf. [In Arabic]
- Niẓām al-A'raj, al-Ḥasan ibn Muḥammad (1995). *Tafsīr Gharā'ib al-Qur'ān wa Raghā'ib al-Furqān*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Al-Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad (1985). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. Tehran: Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Al-Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn ibn Muḥammad (1991). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Al-Sakkākī, Yūsuf ibn Abī Bakr (1999). *Miftāḥ al-'Ulūm. Researcher: 'Abd al-Ḥamīd Hindāwī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Samīn, Aḥmad ibn Yūsuf (1993), *Al-Durr al-Maṣūn fī al-Kitāb al-Maknūn*, edited by Aḥmad Muḥammad Ṣirah, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Sībawayh, Abū 'Amr ibn 'Uthmān (1988). *Al-Kitāb*. Editor: 'Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. Cairo: Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- Al-Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (1970). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 2nd Edition. Beirut: al-Mu'assasah al-'Ilmī lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Al-Ṭabrisī, al-Faḍl ibn al-Ḥasan (1991). *Tafsīr Jawāmi' al-Jāmi'*. Editor: Abū al-Qāsim Gurgī. Qom: Ḥawzah 'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Al-Tha'ālabī, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad (1997). *Tafsīr al-Tha'ālabī al-Musammā bi al-Jawāhir al-Ḥisān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]

- Al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Al-Zajjāj, Ibrāhīm ibn al-Sarī (1988). *I'rāb al-Qur'ān*. Beirut: 'Ālam al-Kitāb. [In Arabic]
- Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar (1986). *Al-Kashshāf. 3rd Edition*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
- Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar (1993). *Al-Mufaṣṣal fī Ṣinā'at al-I'rāb*. Beirut: Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]